

The factor of agency in Asef Bayat's analysis of the subaltern protest in the Middle East

Mahdi Panjalipour Kakeroudi*

Ariabarzan Mohammadighalehtaki**

Abstract

This research employs a critical approach and problematization method to examine the concept of political agency in Asef Bayat's problematic, particularly in the context of recent Middle Eastern developments. The primary objective is to elucidate the role of agency in explaining the protests and uprisings of marginalized groups, as conceptualized by Bayat. Focusing on Bayat's post-Arab Spring writings, this research seeks to determine whether his conceptualization of political agency, including concepts such as 'refolution,' 'non-movements,' and 'Quiet Encroachment,' adequately captures the complexities of contemporary social and political dynamics. By comparing Bayat's ideas with other theoretical perspectives, this research aims to provide a more comprehensive evaluation of his thought. By critically examining Bayat's theories and comparing them to other approaches, this research aims to refine and expand existing frameworks for analyzing political agency in societies under transition.

Keywords: Asef Bayat, Agency, Problematic, Subaltern, non-movement.

* MA in Political Science, Department of Economics and Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author), m.panjalipour98@gmail.com

** Assistant Professor, Scientific Research and Middle East Strategic Studies Center, Tehran, Iran, ariabarzan.m.g@ut.ac.ir

Date received: 14/09/2024, Date of acceptance: 02/11/2024

Introduction

Asef Bayat was one of the intellectuals who recognized the significance of the "Arab Spring" events, which brought about a significant shift in the balance of power in the Middle East on both a regional and extra-regional level. It is important to remember that Bayat's works have a significant impact on studies of Middle Eastern movements. In fact, it is difficult for a researcher who wants to conduct a serious investigation into the events of the so-called Arab Spring and its aftermath to ignore Bayat's works. As a result, one may argue that research on Middle Eastern movements can be separated into two categories: before and after Bayat's writings.

As a scholar, Bayat has firsthand knowledge of the everyday struggles faced by the Middle East's Subaltern population. For over thirty years, he has been researching and evaluating social categories and the problems associated with them. His early years were spent in a village in Iran's central plateau, not far from Tehran, which helped him to better comprehend sociological issues. The Marxist tendencies he had discovered led Bayat to become a political activist and critic of the Shah's rule in his adolescence. Prior to the fall of the Pahlavi dynasty and the founding of the Islamic Republic, he began studying social sciences in England. He went back to Iran after the revolution to finish his doctoral thesis, which was published in Iran under the title *Workers and the 1979 Revolution*.

When looking at his work, it is evident that Asef Bayat is a dynamic researcher who is still evolving. This point leads us to note that the critique and assessment of Bayat's writings, which is the purpose of this essay, is not just a critique of a thinker but also an assessment of an approach from a wider perspective. A strategy that presents both opportunities and challenges. In processing ideas like non-movement, revolution without revolutionaries, and refolution, Bayat attempts to think of the masses and subalterns of the Arab Spring—who lack a party, organization, and inclusive ideology—as having some form of political agency. This essay seeks to clarify this strategy and cast doubt on Asef Bayat's purported agency.

Materials & Methods

This essay aims to comprehend Bayat's theoretical formulations by applying the problematic idea. According to Althusser, "problematic" refers to a certain configuration of both visible and invisible components in a particular interaction with one another. Establishing notions that essentially differentiate a situation is necessary for theoretical problems. Notably, we are not always bound by the

problematic environment in which an idea was developed just because we borrow it. We attempt to apply problematization in a more comprehensive sense than what is found in Foucault-Deleuze from a methodological standpoint. To demonstrate how much of what is taken for granted in the understanding of movements in the Middle East by this approach necessitates basic problems, we shall critique Bayat's concepts in respect to those of other researchers.

Discussion & Result

This study, through a critical examination of Asef Bayat's theory of everyday politics and subaltern agency, demonstrates that while his framework significantly contributes to understanding social dynamics in the Middle East, it suffers from notable ambiguities in conceptualizing the relationship between agency and structure. The analysis reveals that Bayat's strong emphasis on neoliberal structures as mechanisms of constraint tends to overlook the conscious, creative, and organizational capacities of subaltern actors. Moreover, his interpretation of "refolutions" lacks a clear definition of agency and fails to account for the historical and cultural diversity of Middle Eastern societies, leading to a certain degree of theoretical overgeneralization. The principal contribution of this article lies in highlighting the need for a rethinking of agency—one that simultaneously acknowledges the role of social structures, cultural contexts, and diverse modes of collective organization—in order to achieve a more comprehensive understanding of social movements and political transformations in the region.

Conclusion

This study's findings, while contributing to a refined understanding of Bayat's theoretical limits, also invite broader reflections on the risks of reducing agency to reactive resistance and prescriptive activism. Bayat's problematic presents both opportunities and difficulties. Some criticisms of Bayat's writings include a posteriori analysis and retrospective reading. Bayat is a form of activism for people who are forced to perform various acts because of particular situations. A subordinate who acts in accordance with their own requirements—which are the same as the requirements—cannot be adequately explained by assuming a type of agency. Even though this kind of observation might have a promising and political component, it is very different from the research's explanatory purpose. In the same way that resistance might suggest agency, resistance also necessitates some level of

imagination and action. A person has essentially engaged in reactive behavior if they steal specifically to survive or construct homes and slums out of need and as a result of the government's tardy management of oversight agencies. Relying on the prescriptive nature of every issue leads to a strategic error for political activists to deploy forces, and the idea of resistance from their action depletes these concepts instead of aiding in the explanation of the movements.

Bibliography

- Althusser, L. & Brewster B. (1979). *For Marx* (Verso). Verso.
- BAYAT, ASEF, *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021).
- Bayat, A. (2010). Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East
- Boyne, R. D. (1979). Breaks and Problematics. *Philosophy & Social Criticism*, 6(2), 204-225.
<https://doi.org/10.1177/019145377900600204>
- El_Aasar, Nihal, The Impossibility of Actual Politics, 13 April 2023, <https://www.theelephant.info/analysis/2023/04/13/the-impossibility-of-actual-politics/>
- Kelly, Mark G.E. (2018) Problematizing the problematic, *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 23:2, 155-169.
- Koopman, Colin, 2013, *Genealogy as Critique*, Indiana University Press
- Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Lanz, S. (2017). Asef Bayat: Leben als Politik.
- Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring*, by Asef Bayat. Stanford, CA: Stanford University Press, 2017. 312 pp. US\$24.95. ISBN 9781503602588. **Reviewed by:** Arash Davari, *Whitman College, Walla Walla, WA, USA* DOI: 10.1177/0090591718771084
- Scott, James C. (1985). *Weapons of the Weak*. Yale University Press.
- Scott, James C. (1989) "Everyday Forms of Resistance", *Copenhagen Papers*, No. 4, pp. 33-62.
- Vinshagen, S., & Johansson, A. (2013). Everyday Resistance" : Exploration of a Concept and its Theories.
- Bayat, Asef(1403), *revolution without revolutionaries*, translated by Sadeghi, Alireza, Art, Reza, Tehran, Shirazeh Ketebe ma, [in Persian]
- Bayat, Asef(1401), *Class, Politics and Social theory*, translated by Keyhan Safari, Tehran, Shiraze Ketabe ma, [in Persian]
- Bayat, Asef,(1393), *Street Politics*, translated by Nabavi chashemi, Asad-allah, Tehran, Shiraze ketabe ma, [in Persian]
- Bayat, Asef(1390), *Life as politics*, translated by Sadeghi, Fatemeh, Online publication, [in Persian]
- Hasani, Razieh, Akhavan Kazemi, Masoud(1399), *Women's non-movement and changes in Social relations in Iran*, *Jame'e pazuhi farhangi*, 11(3), 61-88, [in Persian]

- Bayat, Asef,(1400), Workers and 1979 Revolution, translated by Darkesh, Mohammad, Tehran, Shiraze Ketabe ma, [in Persian]
- Sardarnia, Khalil-allah(1398), Analyzing class analysis from the perspective of street politics and sub-politics theories in the context of globalization, Bi-Quarterly Journal of International Political Economy Studies, second term, first issue, spring and summer 1398 , [in Persian]
- Zamani, Mahdi(1391), "The relationship of "Muhaimine" with "Qalam Al-Ala" in Ibn Arabi's mysticism and transcendental wisdom, Erfan-e-Eslami(Adian o Erfan), 9(33), 259-243, [in Persian]
- Barrett, Rolan, 2014, The Death of the Author, translated by Farzan Sejoudi, an article in the book Constructivism, Post-structuralism and Literary Studies, by Farzan Sejoudi, Surah Mehr Publications affiliated with the field of art, [in Persian]
- Zandvakili, Mohammad Hassan, & Derakhsha, Jalal. (1402). Analyzing the role of populist mobilization in Iran's Islamic revolution (review of the historical period 1342-1357) , [in Persian]
- Garton Ash, Timothy (2013), Fanus Jadoo, translated by Salemi, Farzaneh, Tehran, Age publishing house[in Persian]
- Safarzai, Saman, Asif Bayat's revolutionary vertigo, 6th of May 2015, Runameh Shargh, <https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%A> [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

عنصر عاملیت در تحلیل آصف بیات از اعتراضات فرودستان در خاورمیانه

مهدی پنجملی پور کاکرودی*

آریابرز محمدی قلعه تکی**

چکیده

این پژوهش با رویکردی انتقادی و با بهره‌گیری از روش پروبلمتایزیشن، به بررسی عاملیت سیاسی در نظر آصف بیات، به‌ویژه در بستر تحولات اخیر خاورمیانه، می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش، روشن‌سازی جایگاه و نقش عاملیت در تبیین اعتراضات و شورش‌های فرودستان در آثار بیات است. با تمرکز بر آثار بیات پس از بهار عربی و با در نظر گرفتن تحولات فکری او در این دوره، این پژوهش به دنبال پاسخ این پرسش است که آیا صورت‌بندی عاملیت سیاسی در پروبلماتیک بیات امکانات تبیینی کافی برای درک عاملیت سیاسی در پیچیدگی‌های سیاسی اجتماعی تحولات معاصر خاورمیانه را فراهم می‌کند یا با محدودیت‌هایی مواجه است؟ در این راستا، پژوهش حاضر به بررسی مفاهیمی کلیدی همچون «اصقلاب»، «ناجنش‌های اجتماعی»، و «پیشروی آرام» در آثار بیات پرداخته و با مقایسه آن‌ها با نظریات دیگر پژوهشگران، به ارزیابی جامع‌تری از اندیشه‌های بیات خواهد پرداخت. با نقد سازنده نظریات بیات و مقایسه آن با رویکردهای دیگر، این پژوهش در صدد بازنگری و تکمیل چارچوب‌های موجود برای تحلیل عاملیت سیاسی در جوامع در حال گذار است.

کلیدواژه‌ها: آصف بیات، عاملیت، پروبلماتیک، فرودستان، ناجنش.

* کارشناسی‌ارشد علوم سیاسی، دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، m.panjalipour98@gmail.com

** استادیار، پژوهشگر مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه، تهران، ایران، ariabarzan.m.g@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

۱. مقدمه

آثار آصف بیات، به‌ویژه پس از رویدادهای بهار عربی، به‌عنوان نقطه‌ی عطفی در مطالعات حرکت‌های اجتماعی، به‌ویژه در منطقه خاورمیانه، شناخته می‌شود. رویدادهای پراکنش این دوره، بیات را بر آن داشت تا با نگاهی نو به تحولات اجتماعی و سیاسی در این منطقه بپردازد. وی با تمرکز بر نقش فرودستان و توده‌های مردم در شکل‌دهی به این تحولات، مفاهیم نوینی چون «ناجنش»، «پیشروی آرام» و «انقلاب بدون انقلابیون» را وارد ادبیات پژوهشی کرد.

بیات با فاصله جستن از رویکردهای سنتی در تحلیل انقلاب‌ها و جنش‌های اجتماعی، بر اهمیت عاملیت سیاسی فرودستان و ظرفیت آن‌ها برای ایجاد تغییر اجتماعی پایدار تأکید می‌کند. او معتقد است که جنش‌های اجتماعی معاصر لزوماً به شکل سنتی انقلاب‌ها و با تکیه بر رهبری‌های ساختاریافته و ایدئولوژی‌های مشخص شکل نمی‌گیرند. بلکه اغلب به صورت خودجوش، پراکنده و با استفاده از تاکتیک‌های متنوعی به فعالیت می‌پردازند.

با وجود پژوهش‌های متعدد پیرامون اندیشه‌های آصف بیات، ضرورت پرداختن جامع‌تر و عمیق‌تر به عناصر نظری او و ارتباط آن‌ها با پرسش‌های نظری گسترده‌تر همچنان احساس می‌شود. این پژوهش‌ها نه تنها به فهم بهتر تحولات سیاسی و اجتماعی در منطقه خاورمیانه و توسعه نظریه‌های مربوط به جنش‌های مردمی کمک شایانی می‌کنند، بلکه به‌عنوان محرک گفت‌وگوهای آکادمیک و عمومی عمل می‌نمایند. نقد نظریات بیات با تسهیل شناسایی نقاط همگرایی و واگرایی نظری، تقویت روحیه پرسشگری و شکاکیت، و ترویج مباحثه علمی مبتنی بر شواهد، به توسعه نظریه‌های سیاسی و یافتن راهکارهای مبتنی بر دانش برای چالش‌های جامعه کمک شایان توجهی می‌نماید. از طریق نقد سازنده پروبلماتیک بیات و مقایسه آن با رویکردهای دیگر، این پژوهش در پی فراتر رفتن از محدودیت‌های نظری موجود برای تحلیل عاملیت سیاسی است.

۲. چارچوب نظری-مفهومی

مفهوم «پروبلماتیک» به‌عنوان ابزاری تحلیلی، در مطالعه‌ی اندیشه‌ها و جامعه‌شناسی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این مفهوم به ما این امکان را می‌دهد تا فرایند شکل‌گیری و تکامل ایده‌ها و مفاهیم را در بسترهای اجتماعی و تاریخی مورد بررسی قرار دهیم. با تحلیل

چگونگی چینش عناصر و روابط بین آنها در یک پروبلماتیک خاص، می‌توان به درک عمیق‌تری از چگونگی تأثیر این ایده‌ها بر ساختارهای اجتماعی، باورها و کنش‌های انسانی دست یافت. سعی ما بر این است تا با پرتوافکنی بر پروبلماتیک بیات عناصر تشکیل‌دهنده پروبلماتیک وی را در پیوند با مقوله‌ی عاملیت مسئله‌مند [Problematize/ پروبلماتایز] کنیم. به عبارت دیگر، پروبلماتیزیشن (Problematization) به عنوان چارچوبی تحلیلی، امکان نقد و بازخوانی انتقادی از باورهای مسلط و پیش‌فرض‌های نظری را فراهم می‌آورد و به این ترتیب، به گسترش دانش و فهم ما از جهان پیرامون کمک شایانی می‌کند.

در این مقاله تلاش می‌شود تا از مفهوم پروبلماتیک برای درک صورت‌بندی‌های نظری نزد بیات استفاده شود. پروبلماتیک در ادراکی التوسری به معنای چینشی معین از عناصر مرئی و نامرئی در نسبتی خاص با یکدیگر است. پروبلماتیک‌های نظری مستلزم تاسیس مفاهیمی هستند که اساساً یک پروبلماتیک را متمایز از پروبلماتیک نظری دیگر می‌کند. با این وجود، عاریت گرفتن یک مفهوم الزاماً ما را به زمینه پروبلماتیکی که آن مفهوم در آن تاسیس شده مقید نمی‌کند؛ برای نمونه در نوشته‌های مارکس می‌توان به کاربرست مفاهیمی از اسمیت، ریکاردو و هگل در کاپیتال اشاره کرد (Boyne, 1979; 207). اصطلاح پروبلماتیک را آلتوسر (For Marx; 1965) مشخصاً از ژاک مارتین به عاریت گرفت و آن را دچار دگردیسی‌هایی اساسی نمود؛ اما این مفهوم جعل مارتین نیز نبود بلکه در کاربرستی نه‌چندان مهم در متون گاستون باشلار دیده شده است. التوسر این اصطلاح را به واسطه مارتین، ضمن نوآوری‌های مارتین در باب این اصطلاح، از باشلار به عاریت می‌گیرد و آن را بدل به مفهوم می‌کند.

پروبلماتیک‌ها امکان محصورسازی و حفظ دارند. تصویر اصلی مفهوم پروبلماتیک، تصویر خط، حرکت و نیرو است. بنابراین، پروبلماتیک استحکام دارد که این ویژگی درونی پروبلماتیک است. آثار اولیه مارکس مملو از اندیشه فوئرباخ است. عبارات معروفی مثل «جهان آینده فلسفه»، «وارونگی موضوع و محمول» و غیره، عباراتی هستند که مستقیماً از فوئرباخ عاریت گرفته شده یا ملهم از او بوده است. این مفاهیم به صورت منفرد به کار بسته نشده‌اند بلکه همگی در کلیتی نسبتاً یکپارچه چونان مجموعه‌ای وام گرفته شده‌اند؛ چیزی که دقیقاً همان پروبلماتیک فوئرباخ است (Boyne, 1979; 205-207).

این فرایند را می‌توان در آثار موسوم به «آثار گسست» نزد التوسر، مانند «تضادهای فوئرباخ» و «ایدئولوژی آلمانی»، مشاهده کرد. در این آثار، التوسر نشان می‌دهد که چگونه

پروبلماتیک‌ها می‌توانند دستخوش تغییرات اساسی شوند. به عبارت دیگر، عناصر تشکیل‌دهنده یک پروبلماتیک، اگرچه ممکن است ثابت باقی بمانند، اما روابط میان آن‌ها می‌تواند دگرگون شود و در نتیجه پروبلماتیک جدیدی شکل بگیرد. این تغییر را می‌توان به عنوان یک «چرخش پروبلماتیکی» در نظر گرفت.

این ایده که پروبلماتیک‌ها دارای عناصر ثابتی هستند، با مفهوم «گسست‌های معرفت‌شناختی» که التوسر از باشلار وام گرفته است، ارتباط تنگاتنگی دارد. به عبارت دیگر، زمانی که پروبلماتیکی تغییر می‌کند بدین معنا نیست که تمامی عناصر آن کنار گذاشته می‌شوند بلکه روابط میان این عناصر به گونه‌ای دیگر ساماندهی می‌شود.

با تکیه بر مفهوم پروبلماتیک از سوی التوسر، این درک را باید مد نظر داشته باشیم که پروبلماتیک‌های نظری در بنیاد خود پروژه‌هایی سیاسی هستند. حیث سیاسی هر پروبلماتیک در نحو چینش عناصر خود را مستتر می‌سازد؛ در این معنا که اساسا پروبلماتیک‌ها متعین می‌شوند که نحوی از حقیقت/ناحقیقت به گونه‌ای خاص صورت‌بندی و تعین بیابد. تعین چینش عناصر و نسبت ایشان با هم، ضمن تلاش متفکر در تعیین آنچه که امری مرئی می‌خواند و آنچه که نامرئی، خود بنیادا پروژه‌ای سیاسی است. متفکر از این نحو تعین عناصر مراد و خواستی مشخص را دنبال می‌کند. بنابراین، هر پروژه‌ی نظری، بی‌کی نیاز به اشاره‌ای داشته باشد، واجد حظی از خصلت تجویزی است. تاسیس پروبلماتیک‌ها در مقام به جریان انداختن نیروهایی است؛ حال اینکه در تقاطع چه نیروهایی امور متعین می‌شوند خود اصطلاحا وابسته به پروبلماتیک وضعیت است.

علاوه بر این، ما قصد داریم از روش «پروبلماتی‌زیشن» به شیوه‌ای گسترده‌تر از آنچه در آثار متأخر فوکو دیده می‌شود، استفاده کنیم. به عبارت دیگر، ما در پی پرسش از بدیهیات هستیم؛ یعنی آن حیث از پروبلماتی‌زیشن [مسئله‌مندسازی] با کاربستی که فوکو، با اهتمام خاص خود به مسئله‌ی تاریخ، به آن توسل می‌جوید در اینجا کمتر مورد توجه ما است. به بیان دیگر، ما چندان به این پرسش نمی‌پردازیم که «در چه شرایطی بیات ممکن شده است». اگرچه اشاراتی در این باب در مقاله رفته است، ولی این خود موضوع پژوهشی دیگر است.

در این راستا، مفاهیم به کار رفته توسط بیات و مفاهیم دیگر پژوهشگران حوزه مطالعات انتقادی را به محک هم خواهیم کشاند. هدف ما این است که نشان دهیم بسیاری

از مفاهیمی که در تحلیل جنبش‌های اجتماعی در خاورمیانه به کار می‌روند، نیازمند بازبینی و بررسی دقیق‌تر هستند.

به زبانی ساده‌تر و شاید فروکاهنده، پروبلماتیک به‌سان پازلی است که از قطعات مختلفی تشکیل شده است. هر قطعه این پازل می‌تواند یک مفهوم، یک ایده یا یک رویداد باشد. این قطعات به شکلی خاص کنار هم قرار می‌گیرند تا تصویری کلی را بسازند. این تصویر کلی، نگاه ما به جهان را شکل می‌دهد.

۳. پیشینه پژوهش

بیات پژوهشگری شناخته‌شده است که اثارش از وجوه مختلفی مورد توجه و انتقاد قرار گرفته است. به‌عنوان مثال می‌توان به بحث تحلیل اصطلاحاً رمانتیکی که بیات در نسبت با وقایع ۱۴۰۱ در ایران از خود بروز داد (صفرزائی، ۱۴۰۲؛ خبرگزاری شرق) اشاره کرد و یا به نیهال الاعصار توجه داشت که در سایت «الفنت» از منظر مصری‌ای دغدغه‌مند معتقد است که نظریه بیات درباره تغییر اصلاً تبیین‌گر نیست و این سطح خردی که برای مقاومت قایل است اصلاً از منظر ساختاری امکان صورت‌بندی در مقام مقاومت که بیات مدعی‌اش است را ندارد (Nihal El Aasar, Elephent: 13 April 2023). نقدها از سویه‌های مختلفی در پروبلماتیک نظری بیات اندیشیده‌اند؛ حال آثاری وجود دارد که مستقیماً [یا قیاسی] به بیات پرداخته‌اند و یا برخی پژوهش‌ها که از بصیرت‌های موجود در آثار بیات استفاده کرده‌اند و از همین باب در حاشیه بحث اصلی خود آثار بیات را نیز به ارزیابی و بررسی گذاشته‌اند. با این وجود تا آن جایی که برای ما آشکار شده است، پژوهشی ناظر بر آثار بیات نبوده است که بحران عاملیت را که در طول حیات پژوهشی خود بیات تا به امروز با آن به وجهی درگیر بوده است، به صورتی متمرکز در پروبلماتیک نظری بیات مورد بررسی قرار دهد و یا دست‌کم می‌توان مدعی شد که کمتر از این منظر مورد بررسی قرار گرفته است.

عمده پژوهش‌هایی که در فارسی به بیات به‌طور کامل یا بخشی پرداخته‌اند کوشیده‌اند از مفاهیم موجود در پروبلماتیک بیات استفاده کنند و موضوعی خاص را تحلیل و تبیین نمایند و کمتر به بررسی پروبلماتیک نظری بیات پرداخته‌اند. به‌طور مثال خلیل‌اله سردارنیا در مقاله «واکاوی تحلیل طبقاتی از منظر نظریه‌های سیاست‌خیابان و خرده سیاست در بستر جهانی‌شدن» که در سال ۹۸ منتشر شد، می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که مهم‌ترین عوامل موثر بر اعاده اهمیت طبقه و تحلیل‌های طبقاتی در عرصه علوم اجتماعی و سیاسی

در دو دهه اخیر چه بوده است؟ وی باور دارد اگر چه اهمیت طبقه احیاء شده است ولی به هیچ وجه در شکل تقلیل‌گرایانه و موجبیت‌باورانه عصر جنگ سرد نخواهد بود. در دهه‌های اخیر، در پی فرایند جهانی‌سازی اقتصادی، سیاست‌گذاری‌های نادرست دولتی و تشدید نابرابری‌های داخلی و بین‌المللی، فقر، بیکاری و بی‌عدالتی اجتماعی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه افزایش یافته است. هم‌زمان، با افول اعتماد عمومی به احزاب سیاسی، جنبش‌های اجتماعی جدیدی پدید آمده‌اند که با بسیج گروه‌های میانی و آسیب‌دیده، در عرصه‌ی عمومی و خیابان‌ها سیاست‌های کلان ملی و جهانی را با تکیه بر اصول عدالت‌خواهی اجتماعی و اخلاقی به چالش می‌کشند. حتی مطالبات هویتی، قومی و مذهبی نیز در این بستر، ابعاد اقتصادی و اجتماعی به خود گرفته‌اند.

در مقاله «ناجنبش زنان و تغییر در مناسبات اجتماعی در ایران» که در ۱۳۹۹ منتشر شده است، راضیه حسنی و مسعود اخوان کاظمی می‌کوشند تا پدیده ناجنبش زنان و کیفیت عملکردش را در جامعه ایرانی بررسی نمایند و به همین مقصود با کاربست نظریه‌ی میکروفیزیک قدرت از فوکو و پیش‌روی آرام از بیات می‌خواهند نشان دهد که مناسبات اجتماعی در ایران پس‌انقلاب ۵۷ چگونه توسط ناجنبش زنان تغییر می‌یابد.

همچنین، در مقاله‌ای دیگر، زندوکیلی و درخشه در پژوهشی با عنوان «واکاوی نقش بسیج پوپولیستی در انقلاب اسلامی ایران (بررسی دوره تاریخی ۱۳۵۷-۱۳۴۲)» که به سال ۱۴۰۲ انتشار یافت، در این کوشش‌اند که با تحلیل وقایع انقلاب اسلامی ایران به وسیله‌ی چارچوب نظری ارنستو لاکلاو، چشم‌انداز جدیدی از بسیج پوپولیستی را نمایان سازند. نویسندگان در این مقاله به بررسی انتقادی «سیاست‌های خیابانی» نیز می‌پردازند. نهایتاً ماحصل این پژوهش آن بود که بسیج پوپولیستی را نمی‌بایست در حصار محتوای ثابت و پیشاتعیین‌یافته تحلیل کرد، بلکه پویایی انقلاب [ها] در پرتو مفصل‌بندی مشخص می‌گردد.

۴. تاسیس پروبلماتیک نظری آصف بیات

آصف بیات با پژوهش‌های گسترده خود در حوزه جنبش‌های اجتماعی، به‌ویژه در خاورمیانه، تحولات قابل توجهی در این حوزه ایجاد کرده است. نقطه عطف اصلی در کارهای بیات، زمانی رخ داد که او از مطالعه جنبش‌های کارگری سازمان‌یافته به سمت بررسی جنبش‌های اجتماعی گسترده‌تر، به‌ویژه جنبش‌های تهی‌دستان و حاشیه‌نشینان، روی آورد. همین امر این پرسش را برای وی ایجاد کرد که سیاست تهی‌دستان و حاشیه‌نشینان

عنصر عاملیت ... (مهدی پنجعلی پور کاکرودی و آریابرن محمدی قلعه‌تکی) ۴۷۳

چیست؟ بنابراین، به مواجهه با ساحات «غیررسمی» پرداخت. مواجهه با افرادی که در سکونت‌گاه‌های غیررسمی می‌زیند و در شرایط غیررسمی کار می‌کنند (Lanz, 302: 2017). از دل مواجهه با این دقیقه‌ی اندیشگانی می‌توان مدعی شد که بیات به چیزی که در اصطلاح التوسری «اثر گسست» در بیات می‌توان خواند، دست یافته است.

بیات در کتاب «سیاست‌های خیابانی: جنبش‌های تهی‌دستان در ایران» (۱۹۹۷) این تغییر رویکرد را به‌نحوی بارز نشان می‌دهد. در این کتاب، ما را با دامنه‌ای از مفاهیم نو تأسیس مواجه می‌سازد و از پروبلماتیک پیشین بیرون می‌زند و از دل این چرخش پروبلماتیک، پروبلماتیک نظری بیات تأسیس می‌شود. او چارچوب نظری جدیدی برای تحلیل جنبش‌های اجتماعی ارائه می‌دهد که از رویکردهای سنتی مطالعات جنبش‌ها متفاوت بوده است. این دقیقه‌ی نظری جدید، که می‌توان آن را «پروبلماتیک نظری بیات» خواند، در آثار بعدی او نیز توسعه یافت و به یکی از مهم‌ترین دستاوردهای اندیشگانی وی تبدیل شد.

۵. از پژوهش دکتری تا تحول نظری

پژوهش دکتری بیات که بر روی کارگران و انقلاب ۱۳۵۷ ایران متمرکز بود، در چارچوب نظری‌ای صورت‌بندی یافته بود که به‌طور کلی با عناصر معمول مطالعات جنبش‌ها همسو بود. اما با گذشت زمان، بیات به این نتیجه رسید که این چارچوب برای تحلیل پیچیدگی جنبش‌های اجتماعی در جوامع معاصر، به‌ویژه در خاورمیانه، کافی نیست. او با مطالعه دقیق‌تر جنبش‌های تهی‌دستان و حاشیه‌نشینان، به اهمیت عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در شکل‌گیری و تحول این جنبش‌ها پی برد.

۶. پروبلماتیک نظری جدید بیات و اهمیت آن

در چارچوب پروبلماتیک جدید، آصف بیات بر توانایی مردم برای ایجاد تغییرات اجتماعی از پایین به بالا و خارج از چارچوب‌های نهادی موجود تأکید دارد. بیات با استدلال در این راستا، نشان داد که جنبش‌ها و حرکت‌های اجتماعی، ضمن آنکه واکنش به شرایط موجود هستند، می‌توانند نیروی محرکه تغییر اجتماعی نیز باشند.

بیات در آثار خود نشان می‌دهد که نسبت به نقدهای وارده بر پژوهش‌هایش آگاهی دارد. به همین دلیل، او همواره تلاش می‌کند تا دیدگاه‌های مخالف را نیز در نظر گرفته و به

آن‌ها پاسخ دهد. این رویکرد باعث شده است که آثار او به مرور زمان تکامل یابد و در هر اثر جدید، کاستی‌های احتمالی آثار قبلی برطرف شود.

برای مثال، در کتاب «انقلاب بدون انقلابیون»، بیات به سمت رویکردی کمابیش ساختارگرایانه‌تر گرایش پیدا می‌کند. این گرایش، تا جایی پیش می‌رود که او از جمله معروف تدا اسکاچپول، جامعه‌شناس ساختارگرا، استفاده می‌کند: «انقلاب‌ها» فقط «رخ می‌دهند». بیات با این جمله، می‌خواهد بر نقش عوامل ساختاری در وقوع انقلاب‌ها تأکید کند و نشان دهد که انقلاب‌ها صرفاً نتیجه‌ی اراده‌ی جمعی یا فعالیت‌های گروه‌های خاص نیستند. او در این کتاب، به بررسی انقلاب‌هایی می‌پردازد که تحت تأثیر شرایط نئولیبرالی شکل گرفته‌اند و در آن‌ها نقش عوامل ساختاری بسیار پررنگ‌تر از عوامل آگاهی و اراده‌ی جمعی است (بیات، ۱۴۰۲: ۱۶). بدیهتاً، نمی‌توان همان لحظه‌های استدلالی را که از اسکاچپول ساختارگرا انتظار می‌رود از آصف بیات توقع داشت.

آصف بیات در پروبلماتیک نظری خود، با تمرکز بر عاملیت مردم و ناجنش‌های اجتماعی، چارچوبی نوین برای تحلیل تحولات اجتماعی، به‌ویژه در جوامع در حال گذار، ارائه می‌دهد. وی بر توانایی مردم عادی در ایجاد تغییر، حتی در شرایط نامساعد، تأکید می‌کند و معتقد است که کنش‌های جمعی خودجوش و پراکنده، نقش مهمی در ایجاد تغییرات اجتماعی دارند. بیات همچنین بر اهمیت پیشروی آرام و سیاست‌های خیابانی در شکل‌گیری این تغییرات تأکید می‌کند. این رویکرد، با تأکید بر نقش مردم عادی و توجه به تفاوت‌های فرهنگی، از دیدگاه سنتی مطالعات جنبش‌های اجتماعی فاصله می‌گیرد و رویکردی پویا و دینامیک را ارائه می‌دهد. با این حال، این پروبلماتیک با چالش‌هایی نیز روبرو است. از جمله نقاط ضعف این پروبلماتیک می‌توان به تأکید بیش از حد بر نقش سیاسی کنش‌های روزمره مردم عادی و ابهام در مفاهیمی همچون ناجنش، اصقلاب و انقلاب و عدم توجه کافی به نقش ایدئولوژی اشاره کرد. همچنین، تعمیم‌پذیری محدود مفاهیم بیات و توجه کمتر به جنبه‌های ساختاری قدرت از دیگر انتقاداتی است که به این پروبلماتیک وارد می‌شود. به‌رغم این نقاط ضعف، عناصر پروبلماتیک بیات در مقام واسطه‌هایی برای تحلیل جنبش‌های اجتماعی، به‌ویژه در جوامع در حال گذار، مورد توجه قرار گرفته است. مع‌الوصف، برای درک بهتر تحولات اجتماعی نیازمند یافتن پیوندهای این پروبلماتیک با سایر رویکردهای نظری و توجه به پیچیدگی‌های اجتماعی هستیم. آنچه در پی می‌آید، بررسی دقیق‌تر برخی از این نقدها و تحلیل دقیق‌تر نقش ساختارهای قدرت در

عنصر عاملیت ... (مهدی پنجعلی پور کاکرودی و آریابرن محمدی قلعه‌تکی) ۴۷۵

شکل‌دهی و محدود کردن کنش‌های اجتماعی و چگونگی تعامل این ساختارها با کنشگران اجتماعی است تا بتوانیم به درک عمیق‌تری از پویایی‌های قدرت و کنشگری در جوامع مختلف دست بیابیم.

۷. آصف بیات و سیاست غیررسمی در خاورمیانه: از مقاومت روزمره تا بهار عربی

باید در نظر داشت که به‌رغم لحن بیات در *انقلاب بدون انقلابیون* با پرهیز جدی وی از صفت ساختارگرا روبرو می‌شویم. با این وجود، بیات در اثر بعدی خود یعنی *زندگی انقلابی: هرروز بهار عربی* که در ۲۰۲۱ منتشر ساخت، به‌دقت تلاش کرد تا کاستی صورت‌بندی عاملیت و جابگاه آن را که در اثر قبلی مشهود بود، به وجهی پوشش دهد. وی در این اثر تلاش کرد تا نشان دهد که خیزش‌های موسوم به بهار عربی را تا چه حد در پیوند با زیست روزمره زنان، جوانان، تهی‌دستان و جوامع زیرزمینی (Queer community) می‌بایست خواند و از این طریق عنصر عاملیت را در بهار عربی تا حد ممکن پررنگ‌تر می‌سازد. بیات مفهوم مقاومت روزمره را از جیمز سی. اسکات اقتباس می‌کند.

مفهوم مقاومت روزمره، نخستین بار توسط جیمز سی. اسکات در سال ۱۹۸۵ مطرح شد. اسکات با هدف شناسایی و تحلیل شکل‌های پنهان و روزمره مقاومت، این مفهوم را بسط داد. برخلاف مقاومت‌های آشکار مانند شورش‌ها و تظاهرات، مقاومت روزمره اغلب آرام، پراکنده و نامرئی است. اسکات این نوع مقاومت را «دون سیاست» (infrapolitics) می‌نامد؛ یعنی اعمالی که در ظاهر سیاسی به نظر نمی‌رسند، اما در واقع شکلی از مقاومت در برابر قدرت حاکم هستند. اسکات معتقد است مقاومت تنها به شکل تظاهرات و شورش‌های بزرگ ظاهر نمی‌شود، بلکه می‌تواند به صورت مجموعه‌ای از کنش‌های کوچک و روزمره نیز بروز کند. این کنش‌ها لزوماً نیازمند سازمان‌دهی گسترده نیستند و می‌توانند توسط افراد به صورت انفرادی یا در گروه‌های کوچک انجام شوند.

در واقع، مقاومت روزمره را می‌توان به‌عنوان یک تجربه زیسته فردی یا جمعی کوچک مقیاس در نظر گرفت که در آن افراد با نارضایتی‌های خود، به شیوه‌هایی که در دسترسشان است، واکنش نشان می‌دهند. این نوع مقاومت، اگرچه به‌طور آشکار به تغییرات سیاسی گسترده منجر نمی‌شود، اما می‌تواند به تضعیف قدرت حاکم و ایجاد فضا برای تغییر در بلندمدت کمک کند. با این حال، به دلیل ماهیت پراکنده و غیرمتمرکز آن بعید

می‌نماید که به‌طور خودکار به شکل‌گیری یک جنبش اجتماعی سازمان‌یافته و منسجم منجر شود.

اسکات با بررسی رفتارهای روزمره گروه‌های فرودست، مانند دست‌ازکار کشیدن، طعنه زدن، یا حتی بی‌تفاوتی، نشان می‌دهد که این رفتارها می‌توانند به‌عنوان تاکتیک‌هایی برای مقابله با استثمار و حفظ کرامت فردی در نظر گرفته شوند. در شرایطی که شورش مستقیم خطرناک است، این نوع مقاومت‌های پنهان می‌توانند به‌عنوان راهبردی برای تضعیف قدرت حاکم عمل کند (Vinthagen, S., & Johansson, A 2013: 4).

بیات نیز با الهام از اسکات، به اهمیت مقاومت روزمره در تحلیل جنبش‌های اجتماعی پرداخته است. با این حال، بیات توانمند به نقش عوامل ساختاری و کلان در شکل‌گیری و تحول جنبش‌ها نیز توجه دارد. این امر به‌ویژه در کتاب «انقلاب بدون انقلابیون» مشهود است. بیات با تأکید بر اهمیت عوامل ساختاری، نشان می‌دهد که مقاومت روزمره به تنهایی نمی‌تواند به تغییر سیستماتیک منجر شود، بلکه باید در تعامل با تحولات ساختاری تحلیل شود.

با این حال، بیات همچنان به اهمیت آگاهی و کنشگری فردی در مقاومت روزمره اعتقاد دارد. او بر این باور است که حتی در شرایط سخت و تحت سلطه، افراد می‌توانند با استفاده از ابزارهای کوچک و روزمره، به مقاومت در برابر ظلم و ستم بپردازند.

آثار بیات، با ارائه رویکردی نو به مفهوم عاملیت و ساختار، به حوزه مطالعات اجتماعی عمق بخشیده است. او تلاش می‌کند تا فراتر از تقابل ساده‌ی این دو مفهوم رفته و به تعامل پیچیده آن‌ها بپردازد. این رویکرد، خوانش آثار بیات را به یک فرآیند چندوجهی و مستلزم دقت نظر تبدیل می‌کند.

آثار بیات، به‌ویژه در تحلیل تحولات خاورمیانه، حاوی بینش‌های ارزشمندی است. با این حال، تنوع موضوعات و رویکردهای وی، درک جامع از اندیشه‌هایش را چالش‌برانگیز می‌سازد. در حالی که مقاومت‌های روزمره پتانسیل ایجاد تغییرات ساختاری را دارند، با چالش‌های جدی نیز مواجه هستند. سرکوب شدید توسط حکومت‌ها، تلاش برای جذب و تطبیق مطالبات توسط قدرت حاکمه و فقدان سازماندهی منسجم و برنامه‌ریزی مشخص، از جمله مهم‌ترین محدودیت‌های این نوع مقاومت‌ها هستند. این چالش‌ها اغلب منجر به پراکندگی و ناکارآمدی مقاومت‌ها شده و دستیابی به اهداف بلندمدت را دشوار می‌سازد.

عنصر عاملیت ... (مهدی پنجعلی پور کاکرودی و آریابرن محمدی قلعه‌تکی) ۴۷۷

همچنین، فقدان انسجام و رهبری قوی در بسیاری از این مقاومت‌ها، آن‌ها را در برابر نفوذ و کنترل قدرت حاکمه آسیب‌پذیر می‌کند.

مسئله‌ی سیاست غیررسمی در خاورمیانه هرگز بیات را رها نکرد و این دغدغه در آثار مختلفش دیده می‌شود. وی به‌فراخور در کتاب خود می‌آورد که

من که درست پیش از انقلاب‌های ایران و مصر در این کشورها زندگی می‌کردم، از مشاهده اینکه چقدر این تجربیات متفاوت بودند، شگفت‌زده شدم. مجذوب بافتار مسالمت‌آمیزتر، گشوده‌تر، کثرت‌گراتر و ملایم‌تر «بهار عربی» شدم، اما کیفیت غیررادیکال، بی‌دفاع، مخاطره‌آمیز و سازماندهی سست آن مرا گیج کرد (بیات، ۱۴۰۲: ۱۶).

وی با اشاره به تفاوت‌های چشمگیر بین انقلاب ایران و بهار عربی، بر مسالمت‌آمیزتر بودن و ماهیت کثرت‌گرایانه‌تر بهار عربی تأکید می‌کند. در عین حال، به فقدان سازماندهی و رادیکالیسم کمتر این تجربه در بهار عربی نیز اشاره می‌کند. در مقابل، انقلاب ایران را انقلابی رادیکال و همراه با تغییرات ساختاری بنیادین ارزیابی می‌کند. بیات بر نقش نهادهای انقلابی در شکل‌گیری و تحکیم قدرت پس از انقلاب ایران تأکید کرده و این نهادها را عامل مهمی در پر کردن خلأ قدرت پس از انقلاب می‌داند (بیات، ۱۴۰۲: ۲۶). نکته‌ای که شاید در بهار عربی می‌بایست مورد بازنگری جدی قرار گیرد.

در مواجهه با بیات می‌بایست این نکته را در نظر داشت که صرفاً با توصیف‌گری صرف و نویسنده‌ای بی‌حس روبرو نیستید. بیات در نوشته‌ها و مصاحبه‌های خود نشان داده است که با مسائل و مقولات شورش، جنبش و حتی انقلاب بیشتر همدلانه رفتار کرده است، تا توصیفی. لابد بتوان از این تصور صحبت کرد که شیوه‌ی بحث و سویه‌ی نگاه آصف بیات با نظریه‌ی انقلابی همسویی و همراهی بیشتری، در نسبت با نحله‌های نظریه‌ی انقلاب، دارد. تفکیک میان نظریه‌ی انقلاب و نظریه‌ی انقلابی را می‌توان در مقایسه‌ی نحو صورت‌بندی‌های افرادی چون تدا اسکاچپول، جورج لاوسن و یا حتی کرین بریتون با نظریه‌ی حزب پیشگام لنین دانست؛ که در اولی خصلت توصیفی را در اولویت صورت‌بندی نظری شاهد هستیم ولی در دومی بیشتر بحث واجد خصلتی تجویزی به مقصود وقوع فروپاشی رژیم قبلی و انقلاب است.

بیات از جمله افرادی است که نگاه‌های شرق‌شناسانه در علوم اجتماعی غربی را پررنگ می‌بیند و مورد نقادی قرار می‌دهد؛ وی در کتاب زندگی همچون سیاست: چگونه مردم

عادی خاورمیانه را تغییر می‌دهند که در ۲۰۱۰ منتشر ساخته است، این افسانه برآمده از شرق‌شناسی که در خاورمیانه به خاطر ذات سیاسی مردم این منطقه و احتمالاً سرنوشت محتمل، حکومت‌های استبدادی در این منطقه تداوم خواهند داشت را بسیار مورد نقد قرار داده است. این تلاش در آثار بعدی بیات هم قابل پیگیری است، خاصه می‌توان به زندگی/تقلابی (در فارسی به/تقلاب را زیستن ترجمه شده است) در ۲۰۲۱ اشاره کرد.

پیوند میان آثار بیات و مطالعات فرودستان با ارجاع‌های مداومی که به صاحبان بحث در این ادبیات داده است، از سویی او را با پروبلماتیک‌های نظری پسااستعماری (Postcolonialism) نیز پیوند می‌دهد. با وجود اینکه بیات در پروبلماتیک نظری خود تلاش می‌کند تا عناصر شرق‌شناسانه و اروپامحورانه را راه ندهد، اما از سویی هم با سویه‌های افراطی پسااستعماری در روایتی خاص و پردکننده نیز همدلی نشان نمی‌دهد. بیات (۱۱-۱۳:۱۴۰۲) معتقد است که پیروان رویکرد مطالعات پسااستعماری، در تحلیل‌های خود، به جایی می‌رسند که اساساً هر مفهوم و نظریه برخاسته از غرب را مطرود و زیانبار دانسته و خواهان عام شدن مفاهیم برآمده از جهان پیرامونی می‌شوند. بیات با این قرائت از پسااستعماری مخالف است و سعی می‌کند تا حد ممکن از این معنای پسااستعمارگرایی فاصله بگیرد. از طرفی دیگر، بیات با فرض جهان‌شمولی مفاهیم و نظریات غربی هم زاویه دارد؛ یعنی بیات با هر دو این نگاه‌ها که یکی صرفاً جهان‌شمولی رویکردها و نظریات اجتماعی غربی و یا شمال‌جهانی را معتبر می‌داند و دیگری صرفاً رویکردها و نظریات اجتماعی پیرامونی را معتبر می‌داند، مخالف است. وی با نقد رویکردهای شرق‌شناسانه و تلاش برای درک عمیق‌تر از تجربیات مردم منطقه‌ی خاورمیانه، در صدد ارائه دیدگاهی متفاوت و مستقل از موضع غربی است. با این حال، بیات به‌طور کامل از نظریه‌های غربی فاصله نگرفته و کوشیده تا با تلفیق این نظریه‌ها با تجربیات میدانی خود، به تحلیل‌های جامع‌تری دست یابد. با این وجود، در نقد بیات باید گفت که تمرکز بیش از حد او بر کنشگری‌های روزمره و مقاومت‌های پنهان در اغلب نوشته‌های وی گاه باعث نادیده گرفتن نقش ساختارهای قدرت و ایدئولوژی در شکل‌دهی به تحولات اجتماعی می‌شود.

از سوی دیگر، گرچه بیات کوشیده از رویکردهای شرق‌شناسانه فاصله بگیرد، به نظر چندان در این سعی حاصل نداشته و همچنان تا حدی متأثر از این رویکردها است. با تمرکز بر مقاومت‌های روزمره مردم عادی، بیات ممکن است ناخواسته تصویری کلیشه‌ای از مردم خاورمیانه به‌عنوان افرادی منفعل و صرفاً سازگار با شرایط موجود ارائه دهد. این

رویکرد، در حالی که به اهمیت آگاهی و اقدامات فردی اشاره دارد، می‌تواند عوامل ساختاری گسترده‌تر همچون نابرابری‌ها و محدودیت‌های سیستماتیک را که بر رفتار و انتخاب‌های افراد تأثیر می‌گذارند، نادیده بگیرد. علاوه بر این، با تمرکز بر مقاومت‌های روزمره، ممکن است منجر به یک دیدگاه محدود و کلیشه‌ای از پویایی‌های اجتماعی و سیاسی در منطقه شود.

۸. زندگی روزمره به مثابه عاملیت سیاسی

بیات برای اینکه دریابد که چگونه «مردم عادی جوامع خود را تغییر می‌دهند» کمتر بر اشکال سازمان‌دهی سیاسی تمرکز می‌کند. بیات مدعی است که برای فهم واقعیت خاورمیانه می‌بایست در اشکال مقاومت در ساحات خُرد گشت. او مبارزه‌ها و مقاومت‌های پراکنده و نامتجانس زندگی روزمره دائماً نابهنگام آنها در محله‌هایشان، در محل کار، در گوشه و کنار خیابان، در دادگاه‌ها و در حوزه‌ی خصوصی سلیقه و آزادی شخصی را گرانیگاه اساسی تحلیل قرار می‌دهد. بیات در راستای همین بینش، نقدهایی را بر علوم اجتماعی وارد می‌داند؛ علم اجتماعی آن کنش مقاومتی را بیشتر حائز اعتبار می‌داند که در جنبش‌های اجتماعی به منصفه ظهور رسیده باشد. بیات معتقد است که دانشمندان علوم اجتماعی این دریافت‌های غربی را به‌طور غیرنقدانه به واقعیت‌های شهری متفاوت در جنوب جهانی تعمیم می‌دهند و خصلت خاص و مجزایی برای این اتفاقات قایل نیستند؛ بنا بر همین خطا در تحلیل نیز از افسانه‌ی فقرای منفعل حرف می‌زنند. در سایر رشته‌های علوم اجتماعی مثل جامعه‌شناسی یا مردم‌شناسی و مطالعات زنان و مطالعات فرودستان، از جنبش‌های اجتماعی ذیل مقوله مقاومت یاد می‌شود.

مواجهه با پروبلماتیک نظری بیات، در وهله نخست، مستلزم رویارویی با مفاهیمی است که یا خود بیات آنها را جعل کرده است و یا بیات در معنایی خاص ایشان را مستفاد می‌کند؛ ویژگی اندیشه بیات پیوندی است که می‌توان میان مفاهیم مورد استفاده بیات پیدا کرد و مدعی بود که مفاهیم بیات با یکدیگر در نسبت‌اند و کاملاً جدا از هم به کار نمی‌روند. یکی از مفاهیمی که به‌طور جدی‌تری آصف بیات بدان پرداخته است، اصطلاح «ناجنبش اجتماعی» است. ناجنبش اجتماعی را بیات به منظور توصیف آن دسته از اقدامات جمعی توسط کنشگران غیرجمعی» به کار می‌برد که به وسیله آن، هزاران یا میلیون‌ها فرودست به شیوه‌ای روزمره، عملی و غیرایدئولوژیک، بی‌حقوقی خود را به

چالش می‌کشند. برخلاف جنبش‌ها، می‌توان مدعی شد که ناجنبش‌ها ساختارهای سازمانی، رهبری مشخص یا برنامه‌های سیاسی جمعی ندارند. این مفهوم بیشتر ناظر بر کنش‌های توده‌ای و روزمره است که با آن افراد اتمیزه‌شده برای حقوق مدنی و فرصت‌هایی که از آنها سلب می‌شود مبارزه می‌کنند (Lanz, 2017; 305). به تعبیر بیات (۱۳۹۰: ۲۶-۲۵)، ناجنبش‌ها برآیند رفتارهای یکسان تعداد کثیری از مردم عادی است که کنش‌های پراکنده اما یکسان‌شان تغییرات اجتماعی گسترده‌ای را به وجود می‌آورد؛ حتی اگر همان‌طور که گفته شد این رفتارها تابع هیچ ایدئولوژی یا رهبری و سازماندهی مشخصی نباشند.

دلیل بهره بردن بیات از جنبش برای تبیین این بحث به صورت عبارت «ناجنبش» را می‌توان اشتراکات مهم و چشم‌گیری که مدنظر داشت در نظر گرفت، هرچند که این امر نافی موجودیت‌های مجزای ایشان نیست. بیات وقتی این مفهوم را در هنگام ایضاح کنش‌های خاصی که از تهی‌دستان شهری مد نظر به کار می‌برد، بیشتر سعی می‌کند آن را در پیوند با مفهوم «پیش‌روی آرام مردم عادی» که در ادامه توضیح داده می‌شود، قرار دهد. این مفهوم شامل روش‌های محتاطانه و طولانی مدتی است که تهی‌دستان از رهگذر آنها برای بقا می‌جنگند و زندگی خود را از طریق برخورد با ثروتمندان و قدرتمندان و به‌طور کلی جامعه بهبود می‌بخشند. هر چند که الزاما کنش‌های روزمره تهی‌دستان شهری و اقلیت مختلف را در مقابله و به سوی مالکان و قدرتمندان خواندن، تا حدی حرف گذاشتن در دهان تهی‌دست و فرودست شهری است، البته که منکر این هم نباید شد که می‌توان کنش‌هایی از این دست را فرض گرفت و یا تخیل نمود.

بیات برای مثال از ناجنبش‌هایی که در شمال جهانی رخنه کرده است، از آن دسته از «مهاجران غیرقانونی بین‌المللی» یاد می‌کند که با وجود تدابیر انزوای شدیدتر و بدون سازمان‌دهی دسته‌جمعی، موفق می‌شوند به اروپا نفوذ کرده و بدون اجازه دولت در آنجا سکونت بیابند. این توده که اغلب اتمیزه‌شده و منفرداند، در خاورمیانه و شهرهای توسعه‌یافته، با پیش‌روی آرام خود مستوجب تغییرات اساسی شده‌اند.

مع الوصف، بیات در کتاب «زندگی همچون سیاست» می‌کوشد تا نسبت بین مفهوم «ناجنبش» و «مالتی‌تود» را روشن سازد. او معتقد است که در حالی که هر دو مفهوم به گروه‌های متنوعی از افراد اشاره دارند، تفاوت‌های مهمی بین آنها وجود دارد.

بیات توضیح می‌دهد که مالتی‌تود مجموعه‌ای از افراد بسیار گوناگون است که از نظر اجتماعی، فرهنگی و سیاسی با هم تفاوت دارند. این در حالی است که ناجنبش به

گروه‌هایی از افرادی اشاره دارد که علایق، سوبه‌های هویتی و منافع مشترکی دارند و به همین دلیل در برابر مشکلات مشترک واکنش نشان می‌دهند.

یکی از انتقاداتی که بیات به مفهوم مالتیتود وارد می‌کند این است که مشخص نیست چگونه افراد بسیار متفاوت می‌توانند به‌طور هماهنگ عمل کنند و از منافع مشترک دفاع کنند. در مقابل، ناجنیش‌ها به دلیل وجود پیوندهای قوی بین اعضای خود، قادر به انجام اقدامات جمعی هستند.

بیات با ارائه مثال‌هایی از کنش‌های روزمره مردم، مانند تصرف غیرقانونی زمین برای ساخت مسکن، تلاش می‌کند تا مفهوم ناجنیش را روشن‌تر کند. او معتقد است که این نوع کنش‌ها نشان‌دهنده تلاش افراد برای بهبود شرایط زندگی خود و مقابله با نابرابری‌ها است.

با این وجود بیات ناجنیش را ابداً در مقام جایگزینی برای جنبش‌ها قرار نمی‌دهد و صراحتاً در گفتگویی که با محمدرضا نیکفر و ایمان گنجی در ایران‌آکادمیا داشت، در مقام پاسخ به سؤالاتی که پیرامون این مفهوم شکل گرفته بود می‌گوید که اگر امکان جنبش وجود داشته باشد که خیلی خوب است و می‌توان پیگیری کرد. البته اشاراتی در درسگفتار بیات در ایران‌آکادمیا هست که می‌گوید نمی‌توان منکر آن شد که در شرایط خاصی ناجنیش‌ها ممکن است تبدیل بشوند به جنبش و جنبش‌ها بدل شود به ناجنیش. به نظر می‌رسد که وی ناجنیش را برای صورت‌بندی تغییراتی که در طی زمان در خاورمیانه با افزایش جمعیت تهی‌دستان شهری و افزایش نابرابری پدید آمد، به کار می‌بندد.

بیات مدعی است که ناجنیش با جنبش دارای اشتراکات مهم و چشم‌گیر است، که همین امر ضرورت بهره‌بردن از کلمه «جنش» در این عبارت را توجیه می‌کند. با این وجود ناجنیش‌ها دارای خصلت سیالیت‌اند که گروه‌های سازمان‌یافته‌ای مثل اتحادیه کارگران و دانشجویان از آن بی‌بهره‌اند. به نظر بیات از وجه ساختاری، این گروه‌ها افراد مجزایی هستند که خارج از نهادهای رسمی موجود در کارخانه‌ها و مدارس و انجمن‌ها دست به فعالیت می‌زنند، به همین دلیل فاقد ظرفیت نهادینه برای اعمال فشار هستند، زیرا قدرت سازمان‌دهی‌شده‌ای برای ایجاد اختلال ندارند (بیات، ۱۳۹۳: ۲۷). با تمام این تفاسیر می‌توان گفت که بیات ناجنیش را اساساً غیاب جنبش تلقی می‌کند. برای وی دقیقه‌ای است که عاملیت انسان در غیاب جنبش مفصل‌بندی می‌یابد.

۹. محدودیت‌های مفهوم ناجنبش اجتماعی در تبیین پیچیدگی کنشگری: عاملیت، ساختار و زمان

بیات با معرفی مفهوم «ناجنبش اجتماعی»، تلاش کرده است تا به تحلیل کنش‌های جمعی خودجوش و پراکنده‌ای بپردازد که به صورت روزمره و بدون سازماندهی مشخص رخ می‌دهند. وی با تأکید بر جنبه‌های خودجوش و غیرآگاهانه کنش‌ها، می‌کوشد تا نشان دهد چگونه افراد، بدون آنکه لزوماً به یک ایدئولوژی یا برنامه سیاسی مشخص متعهد باشند، می‌توانند تغییرات اجتماعی گسترده‌ای ایجاد کنند.

با این حال، نقدهای جدی به این مفهوم وارد شده است. یکی از مهم‌ترین انتقادات، نادیده گرفتن نقش عاملیت سیاسی آگاهانه و کنشگری هدفمند در تحولات اجتماعی است. برای مشخص کردن حوزه سیاست، هی (Hey, 2007: 65-70) بین «عمل اجتماعی» و «عمل سیاسی» تمایز قائل می‌شود و استدلال می‌کند که عمل سیاسی نیازمند چهار شرط اساسی است: اول، وجود انتخاب؛ دوم، توانایی کنشگران در ایجاد تغییر؛ سوم، امکان تفکر و مشورت در مورد مسائل؛ و چهارم، تعامل اجتماعی و وجود تصمیم‌گیری یا پیامدهای جمعی. به عبارت دیگر، سیاست تنها در شرایطی رخ می‌دهد که افراد بتوانند آزادانه انتخاب کنند، بر محیط خود تأثیر بگذارند، درباره مسائل مهم بحث کنند و در تعامل با دیگران به تصمیم‌گیری یا مواجهه با پیامدهای جمعی بپردازند. این درحالی است که اساساً صورت‌بندی بیات از مسئله پسینی و قفانگراانه است و چندان نمی‌توان بر این امر مطمئن بود که آنچه که بیات تحت نام ناجنبش می‌خواند، کنشگرانی دارد که خود آگاه‌اند که در حال انجام کنشی خاص در له و علیه وضعیتی سیاسی-اجتماعی هستند.

برای نمونه، در کاربست این مفهوم در باب ایران به مسئله حجاب و یا شنیدن آهنگ‌های زیرزمینی اشاره می‌شود؛ اغلب بدون در نظر گرفتن تغییرات تاریخی در معنا و مفهوم حجاب، این مسئله را به‌عنوان یک کنش سیاسی دائمی و پایدار معرفی می‌کنند. اما واقعیت این است که تا پیش از پروبلماتیزه‌شدن حجاب در دهه‌های اخیر، رعایت حجاب بیشتر تحت تأثیر عرف اجتماعی و نگاه خیره‌ی جامعه بوده است تا یک موضع‌گیری سیاسی آگاهانه. همچنین، بیات با تعمیم بیش از حد مفهوم نقض قانون، آن را به‌عنوان یک کنش سیاسی تفسیر می‌کند. در حالی که بسیاری از تخلفات قانونی، به‌ویژه در جوامعی با قوانین مرتبط با نوع پوشش افراد، لزوماً ناشی از یک موضع‌گیری سیاسی نیستند.

این رویکرد پسینی و کلی گرایانه، باعث می شود تا بیات نتواند تفاوت های ظریف بین کنش های مختلف را تشخیص دهد و به جای تحلیل دقیق هر مورد، همه را در قالب یک مفهوم کلی قرار دهد. در نتیجه، او از درک پیچیدگی های کنش های اجتماعی و نقش آگاهانه افراد در شکل دهی به این کنش ها بازمی ماند.

نکته دیگر در باب این امر است که وی توانشی برای کنشگران این ناجنیش متصور است که ایشان خود ممکن است اصلاً در نسبت با آن آگاهی ای نداشته باشند و این نه که شیوه ای از زیست در مقام کنشی سیاسی یا اعتراضی اجتماعی بلکه طبیعت نحوه ی حیات و زیستنشان نزد ایشان قلمداد می شود. بیات ایشان را استعارتاً به سان «ارواح مهمینی» می بیند که خود از وجود خود آگاهی ندارند و باید و شاید خوش شانس باشند که بیات ایشان را شناسایی کرده است.

۱۰. آیا فرودستان واقعاً عامل تغییرات هستند؟

از دهه ۱۹۸۰ به دلیل تغییر رویکردهای سیاسی سوسیالیستی و پوپولیستی به رویکردهای سیاسی لیبرال اقتصادی، که برنامه تعدیل ساختاری صندوق بین المللی پول به رژیم های خاورمیانه پیشنهاد کرد، می توان گفت که فقر نیز همچون سرمایه داری صفتی جهانی یافته است. ساختارهای دولت رفاه و روابط رسمی استخدامی به حدی اندک شد که حتی دانشگاهیان نیز مجبور به ورود به اقتصادهای کارآفرینی شدند. «شکل اجتماعی جدیدی» شکل گرفت که بیات آن را در زندگی همچون سیاست، «فقر طبقه متوسط» می نامد. در جامعه شناسی شهری، به گفته بیات، مفهوم «فرهنگ فقر» تصویری از فقیر منفعل و بزهکار را ایجاد کرده است. از سوی دیگر، نظریه جنبش شهری بیش از حد بر خصلت همبستگی شکل های کنش روزمره فقرا تأکید می کرد و پارادایم مقاومت پسا ساختارگرایی در نهایت با بی احتیاطی کنش های مقاومت را در آنها می خواند و درهم تنیدگی های آنها در نظام های قدرت را نادیده می گرفت (Lanz, 2017; 306). بیات با نقدهای خود بر این باور است که کنش های آرام اما مداوم و گسترده افراد عادی برای دستیابی به منابع و فضا های شهری، به چالش کشیدن قدرت و بهبود شرایط زندگی شان، به شکل های مختلفی بروز می یابد. برای مثال، تصرف غیرقانونی زمین برای ساخت مسکن نشان دهنده تلاش این افراد برای تأمین نیاز اساسی مسکن است. بیات (۱۳۹۳: ۱۱) معتقد است که در فاصله سال های ۱۳۵۵ تا اوایل دهه ۱۳۷۰، مجموعه ای از فعالیت های مردمی در شهرهای بزرگ ایران- البته در آثار

بعدی‌اش به خاورمیانه و دیگر نقاط جهان تعمیم می‌دهد-اتفاق افتاده که به خاطر جلب شدن نگاه‌ها به انقلاب مورد توجه کافی محققین قرار نگرفته است.

در نقد این دیدگاه باید گفت که اگرچه ارتباط بین کنش‌های این افراد و بهبود شرایط زندگی‌شان واضح است، اما نمی‌توان به‌سادگی این کنش‌ها را به‌عنوان کنش‌های سیاسی یا اعتراضی تلقی کرد. برای مثال، فردی که به دلیل نبود مسکن اقدام به تصرف زمین می‌کند، در درجه اول به دنبال تأمین نیاز اساسی خود است و لزوماً قصد چالش کشیدن نظام سیاسی را ندارد. به عبارت دیگر، این کنش‌ها بیشتر پاسخ به نیازهای فردی و اجتماعی است تا اقدامی سیاسی. فرودست در پی دستیابی به زندگی است و زندگی دایما و صرفاً سیاست نیست.

۱۱. عاملیت و انقلاب: چالش‌های تعریف و طبقه‌بندی

یکی از ابهامات موجود در آثار آصف بیات، استفاده گسترده و گاه مبهم او از مفهوم «انقلاب» است. با وجود تلاش‌های بیات برای تعریف دقیق‌تر این مفهوم، او اغلب اوقات به گونه‌ای از آن استفاده می‌کند که تقریباً هر نوع تغییر یا تحول اجتماعی را در بر می‌گیرد. بیات در تحلیل‌های خود، از «انقلاب» برای توصیف رویدادهایی با ماهیت بسیار متفاوت استفاده می‌کند. برای مثال، او هم شورش ظفار (بیات، ۱۴۰۲: ۲۸) را که بیشتر یک قیام محلی بود و هم انقلاب اسلامی ایران را که تحولی بنیادین در ساختارهای سیاسی و اجتماعی یک کشور بود، «انقلاب» می‌نامد. همچنین، او از اصطلاح «انقلاب فلسطین» برای اشاره به قیام‌های پراکنده‌ای استفاده می‌کند که در دهه‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۴۰ در فلسطین رخ داده است.

این استفاده گسترده از مفهوم «انقلاب» چند پرسش اساسی را مطرح می‌کند:

- معیارهای بیات برای اطلاق عنوان «انقلاب» بر یک رویداد چیست؟ آیا هر نوع تغییر اجتماعی را می‌توان انقلاب نامید؟
- آیا این استفاده گسترده از مفهوم انقلاب، قدرت تحلیلی آن را کاهش نمی‌دهد؟ وقتی همه تغییرات اجتماعی را انقلاب بنامیم، دیگر نمی‌توانیم بین آن‌ها تفاوت قائل شویم.

- آیا این رویکرد با ادعای بیات مبنی بر تفاوت‌گذاری بین تحولات مختلف تناقض ندارد؟

این ابهامات در مورد مفهوم «بهار عربی» نیز وجود دارد. بیات با اطلاق عنوان «انقلاب» بر رویدادهای مختلفی که در کشورهای عربی رخ داده است، به نوعی این رویدادها را یکپارچه و همگن جلوه می‌دهد، در حالی که به‌خوبی می‌داند که این خیزش‌ها در هر کشور ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند.

به نظر می‌رسد بیات در استفاده از مفهوم انقلاب، بیشتر به جنبه‌های جمععی، گستردگی و تأثیرگذاری تغییرات توجه دارد. او هر رویدادی را که این ویژگی‌ها را داشته باشد، انقلاب می‌نامد. با این حال، این رویکرد می‌تواند باعث شود که تحلیل‌های او از جنبش‌های اجتماعی مبهم و غیرقابل اثبات شوند. در ادامه، به بررسی دقیق‌تر این موضوع و ارائه تحلیل‌های بیشتر خواهیم پرداخت.

بیات به «بهار عربی» نیز عنوان «انقلاب» را اطلاق می‌کند. این در حالی است که این رویداد، مجموعه‌ای از خیزش‌های متنوع در کشورهای مختلف عربی بود. با وجود اینکه بیات به تفاوت‌های موجود بین این خیزش‌ها واقف است، اما استفاده از یک عنوان کلی مانند «بهار عربی» باعث می‌شود این تفاوت‌ها کمتر دیده شوند. این رویکرد، سادگی بیش از حدی به تحولات پیچیده منطقه‌ی عرب می‌دهد و ممکن است به سوء تفاهماتی در مورد ماهیت این رویدادها منجر شود.

البته باید اضافه کنیم که بیات از انقلاب عنصری خاص را مرئی می‌کند و بنابر همان عنصر مرئی اطلاق انقلاب بر وقایع را انجام می‌دهد که در ادامه آن را ایضاح بیشتری خواهیم نمود.

بیات در فقره‌ای تلاش می‌کند که خیزش‌های عربی را از انقلاب‌های ۱۹۷۰ به دو دلیل متمایز کند؛ یکی آنکه خیزش‌های عربی، برخلاف مثال‌های پیش‌رو، فاقد تکیه‌گاه‌های مستحکم ایدئولوژیک بودند؛ چونان انقلاب آمریکا که ملهم از ایده‌های توماس پین بود و یا انقلاب انگلستان که ملهم از نظریه‌های سیاسی فیلسوفانی چون جان میلتون، توماس هابز و جان لاک بود. به نظر بیات هیچ جریان عمده روشنفکری‌ای بهار عربی را همراهی نکرد. دلیل دوم نیز این است که خیزش‌های عربی فاقد نوعی رادیکالیسم زیر و زبر کننده در چشم‌انداز سیاسی-اقتصادی بود، امری که مشخصه‌ی اکثر انقلاب‌های قرن بیستم بود. بیات این نکته را هم مد نظر دارد که در بهار عربی سازماندهی و رهبری‌ای وجود نداشته است؛

البته این نظرش را در اثر ۲۰۱۷ و مقاله ۲۰۲۱ خود با اشاره‌ای کوتاه تعدیل می‌کند و یا بهتر بگوییم نکته‌ای را می‌افزاید حاکی از آن که کارکرد ساختارهای قبیل‌های در این جوامع تا حدی نقش رهبری و سازماندهی را دست‌کم به صورت محدود ایفاء می‌کردند. این نکته را ولی باید در بیات مد نظر داشت که «این نوع هماهنگی و رهبری عمدتاً به تاکتیک‌های اعتراض مربوط می‌شد و نه استراتژی انقلاب؛ بیشتر بر پیشروی در جبهه‌ها تمرکز داشتند تا پیروزی در جنگ» (بیات، ۱۳۷۷: ۱۴۰۲).

در ادراک از انقلاب اگر فهم بیات را مبنا قرار دهیم، تقریباً هر خیزش علاقمند به انقلابی را از آن جهت که تغییرات و دگرگونی‌های گسترده اجتماعی ایجاد می‌کند، می‌بایست با توفیق همراه دانست. گویا برای بیات فروپاشی حکومت‌ها شرط لازم برای تشخیص و نامگذاری انقلاب نیست. به زعم آصف بیات، انقلاب در کاربرد جدید آن اصلاً و اساساً در پیوند با تغییر است و دگرگونی‌های خاص در ارتباط با تولد چیزی جدید باید برجسته دیده شود؛ مانند «انقلاب علمی» یا «انقلاب صنعتی» و چیزهایی از این دست.

بیات به منظور پررنگ کردن تغییر و دگرگونی، اساساً انقلاب را به مثابه تغییرات اجتماعی تعریف می‌کند که با دگرگونی سریع و ریشه‌ای قدرت دولتی/سیاسی آغاز می‌شود که توسط جنبش مردمی به پیش رانده می‌شود. این را باید در پیوند با بحث بیات از دو وجه اساسی انقلاب که در *انقلاب بدون انقلابیون* صورت‌بندی نمود: یکی «انقلاب به مثابه جنبش» و دیگری «انقلاب به مثابه تغییر». این را در حالی باید در نظر داشت که انقلاب به مثابه تغییر به انقلاب فی‌نفسه از نظر آن دگرگونی‌های اجتماعی اشاره دارد و انقلاب به مثابه جنبش به جنبش انقلابی، بسیج یا خیزش اشاره دارد که نهایتاً به ایجاد آن دگرگونی‌ها منجر می‌شود. بیات تأکید می‌کند که انقلاب به مثابه جنبش، به بیان دقیق، مشابه «وضعیت انقلابی» تیلی یا «قدرت دوگانه» تروتسکی نیست، یعنی وضعیتی که ممکن است به شکست یک طرف یا مصالحه و سازش احتمالی بین احزاب ختم شود. انقلاب به مثابه جنبش نیرویی است که همراه با دیگر بازیگران نامعین (داخلی یا بین‌المللی) ممکن است یک «وضعیت انقلابی» ایجاد کند. بنابراین، الجزایر، لبنان و عراق در اواخر دهه ۲۰۱۰ به خودی خود انقلابی را تجربه نکردند (Bayat, 2021: 396-398).

برخی منتقدین بیات مثل نیهای الاعسار معتقدند که این ایده ماحصل نوعی نگاه حداقلی و خوش‌بینانه است. بدیهی است که هر خیزشی آرزوهای در دسترس‌تر و دیررس‌تر و ناممکن دارد، دستاوردهایی دارد و در نسبت با آرزوهای خود شکست‌هایی

می خورد. برخی از فعالین ۲۵ ژوئن معتقدند که پذیرش آن وجه شکست برای جامعه مدنی مصر واجد امکان‌هایی است که این تلاش نظری بیات با این صورت‌بندی این بازاندیشی در امکان‌های موجود و ناموجود را سلب می‌کند. البته که مقاومت‌های روزمره جهانی هستند و در همه جوامع وجود دارند و بالقوه می‌توانند واجد امکانات باشند، ولی در باب توان این دست از مقاومت‌ها برای شکل‌گیری و تقویت جامعه مدنی در خاورمیانه، باید با نگاهی تردیدآمیز یا دست‌کم با وسواسی بیشتر نگریم.

کسانی از منظر تحلیل طبقاتی با بیات مواجه می‌شوند غالباً رویارویی‌های تردیدآمیز دارند که تا چه حد می‌توان مدعی بود که مفاهیم نیرومندی مثل طبقه و موقعیت‌های طبقاتی در تبیین وضعیت آن قدر ناکارآمدند که ما سویه همت خودمان را روی بررسی دال‌هایی مانند فقیر یا کودک یا مادران قرار بدهیم. بیات در مصاحبه‌ای که با تورج اتابکی که در مجموعه اندیشگانی اجتماعی آسو دارد، از ادراک خاصی از طبقه دفاع می‌کند و در تحلیل خیزش‌های عربی کارآمد می‌داند که بیشتر متکی بر ادراک طبقه نزد بورژوازی است.

در این باب تلاش بیات چنین فهمیده می‌شود که او از چنبره این مفاهیم کلان تلاش می‌کند خارج شود تا صداهای فرودست‌مانده را به شنیده شدن بکشانند. نوعی تاکید بر وجوهای شخصی‌سازی شده و تکین عاملین در شورش که تبیین‌گر دگرگونی‌های مهم و گسترده در مصر یا تونس است؛ اما واقعا این پرسش که تا چه حد این تبیین می‌تواند برای ادراک کلیت وقایع تونس و مصر در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا تصلب ضدانقلاب در وضعیتی که امروز مصر و تونس و کشورهای دیگر حاضر در خیزش‌های عربی تبیین‌گر و موجه باشد، تردیدآمیز است.

بیات با الهام از مفهوم «مقاومت روزمره» جیمز سی. اسکات، تلاش کرده تا از دیدگاه مارکسیستی صرف خارج شود. با این حال، او معتقد است که این مفهوم به تنهایی برای توضیح تغییرات اجتماعی کافی نیست و به نوعی تقلیل‌گرایانه است. اسکات مقاومت روزمره را به عنوان یک ساختار ثابت و محدودکننده در نظر می‌گیرد، در حالی که بیات بر پتانسیل تحول‌آفرین این مقاومت‌ها تاکید می‌کند.

بیات با معرفی مفهوم «اصقلاب»، تلاش کرده است تا شکاف میان مطالعات مقاومت روزمره و مطالعات انقلاب را پر کند. او معتقد است که مقاومت‌های روزمره می‌توانند به صورت تدریجی و خودجوش به تغییرات بنیادین منجر شوند. با این حال، برخی منتقدان

معتقدند که تاکید بیش از حد بیات بر مقاومت‌های روزمره، ممکن است منجر به نادیده گرفتن اهمیت سازماندهی و رهبری در جنبش‌های اجتماعی شود.

تمرکز بیش از حد بر مقاومت‌های روزمره، می‌تواند به نوعی رومانتیک‌سازی از این مقاومت‌ها و نادیده گرفتن ساختارهای قدرت و نابرابری‌های اجتماعی منجر شود. این رویکرد، ممکن است سوژه‌های اجتماعی را درگیر توهم مبارزه با نظام موجود کند، در حالی که در واقعیت، امکان تغییر ساختاری محدودتر از آن چیزی است که به نظر می‌رسد. ساختارهای قدرت موجود در جامعه، اغلب به گونه‌ای طراحی شده‌اند که مانع از سازماندهی و بسیج فرودستان شهری می‌شوند. در چنین شرایطی، عدم وجود ساختارهای سیاسی منسجم و رفتارهای تکانشی، این گروه‌ها را آسیب‌پذیرتر کرده و آن‌ها را در برابر استراتژی‌های سرکوب و کنترل قدرت سیاسی قرار می‌دهد. در نتیجه، فرودستان شهری به جای آنکه بتواند به عنوان یک نیروی اجتماعی موثر عمل کند، در تحلیل نهایی به صورت پراکنده و منزوی باقی می‌ماند.

در نتیجه، اگرچه مفهوم مقاومت روزمره ابزار مفیدی برای تحلیل جنبش‌های اجتماعی است، اما به تنهایی نمی‌تواند به عنوان چارچوبی جامع برای تحلیل تحولات اجتماعی استفاده شود. برای درک بهتر تغییرات اجتماعی، نیازمند تلفیقی از دیدگاه‌های مختلف، از جمله مطالعات انقلاب، مطالعات قدرت و مطالعات هویت هستیم.

نگرش آصف بیات در «انقلاب بدون انقلابیون» و تاکید بر نقش کنش‌های روزمره در ایجاد تغییرات اجتماعی، تحولی در مطالعات انقلاب ایجاد کرده است. این نگرش با تمرکز بر عاملیت افراد در ایجاد تغییر، رویکردی نوین به تحلیل انقلاب‌ها ارائه داده است. با این حال، تعریف گسترده و گاه مبهم او از مفهوم انقلاب و همچنین برخی محدودیت‌ها در تحلیل عاملیت، انتقاداتی را برمی‌انگیزد.

بیات با تاکید بر عاملیت پنهان و مقاومت‌های روزمره، نقش مهمی در برجسته‌سازی کنش‌های فردی و جمعی در برابر ساختارهای قدرت ایفا کرده است. وی بر این باور است که تغییرات اجتماعی عمدتاً از پایین و از طریق کنش‌های روزمره مردم شکل می‌گیرد. این رویکرد، گامی مهم در جهت فرارفتن از روایت‌های سنتی انقلاب است که عمدتاً بر نقش رهبران و سازمان‌های سیاسی متمرکز بوده‌اند.

درست است که تاکید بر عاملیت پنهان ارزشمند است، اما این مفهوم ممکن است به نادیده گرفتن نقش ساختارهای قدرت و ایدئولوژی‌ها در شکل‌گیری و محدود کردن

عاملیت بینجامد. همه افراد در یک جامعه از فرصت‌های برابر برای اعمال عاملیت برخوردار نیستند و ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به شدت بر نوع و میزان عاملیت افراد تاثیر می‌گذارند.

۱۲. اصقلاب در شرق و غرب: مقایسه دیدگاه‌های بیات و گارتون اش

اصطلاح «اصقلاب» (Refolution) ترکیبی از «انقلاب» و «اصلاحات» است که برای توصیف نوع خاصی از تغییرات سیاسی به کار می‌رود. این مفهوم نشان می‌دهد که تغییرات سیاسی می‌توانند هم ویژگی‌های انقلابی داشته باشند و هم ماهیت اصلاح طلبانه.

تیموتی گارتون اش، اولین بار از این اصطلاح برای توصیف تحولات دهه ۱۹۹۰ در اروپای شرقی استفاده کرد. او معتقد بود که این تحولات نه کاملاً انقلابی بودند و نه صرفاً اصلاحی، بلکه ترکیبی از هر دو بودند. به عبارت دیگر، این تحولات با حفظ برخی از ساختارهای قدیمی، تغییرات بنیادینی را نیز به همراه داشتند. گارتون اش، «اصقلاب» را به عنوان فرآیندی مسالمت‌آمیز توصیف می‌کند که در آن از خشونت و درگیری پرهیز می‌شود و تغییرات بیشتر از طریق مذاکره و گفتگو صورت می‌گیرد.

آصف بیات نیز از مفهوم «اصقلاب» برای تحلیل خیزش‌های عربی استفاده کرده است. او معتقد است که این خیزش‌ها به دنبال تغییرات بنیادین در نظام‌های سیاسی بودند، اما در عین حال، از روش‌های خشونت‌آمیز پرهیز می‌کردند و به دنبال اصلاحات تدریجی بودند. با این حال، بیات بر این نکته تاکید می‌کند که «اصقلاب» در کشورهای عربی با «اصقلاب» در اروپای شرقی تفاوت‌هایی دارد. به عنوان مثال، در کشورهای عربی، نقش نیروهای اجتماعی و مدنی در ایجاد تغییر بسیار پررنگ‌تر بوده است.

به طور خلاصه، «اصقلاب» به عنوان یک مفهوم، به ما کمک می‌کند تا تحولات سیاسی پیچیده و متنوعی را که نه کاملاً انقلابی و نه کاملاً اصلاحی هستند، بهتر درک کنیم. این مفهوم بر اهمیت ترکیب عناصر مختلف در فرایند تغییر سیاسی، از جمله مقاومت مدنی، مذاکره و اصلاحات، تاکید می‌کند.

ویژگی	اصقلاب	اصلاحات	انقلاب
سرعت تغییر	بینابین	تدریجی و جزئی	سریع و بنیادین
خشونت	معمولاً مسالمت‌آمیز	مسالمت‌آمیز	معمولاً همراه با خشونت
هدف	تغییر بنیادین در چارچوب نظام موجود	بهبود نظام موجود	تغییر کامل نظام
رهبری	ترکیبی از نیروهای مختلف	نهادهای دولتی و گروه‌ها و احزاب سیاسی	معمولاً گروهی کوچک و سازمان‌یافته

آصف بیات در مقایسه با تیموتی گارتن‌اش، برداشتی متفاوت از علل ناکامی برخی انقلاب‌ها دارد. در حالی که گارتن‌اش گاه این ناکامی را ناشی از یک استراتژی عمدی برای اجتناب از پیامدهای مخرب انقلاب می‌داند، بیات بر کاستی‌های درونی جنبش‌های انقلابی تأکید می‌کند.

بیات با تمرکز بر انقلاب‌های عربی، به‌ویژه تجربه مصر، نشان می‌دهد که ناکامی این انقلاب‌ها بیشتر به دلیل فقدان برنامه‌ریزی دقیق، ضعف سازماندهی، و ناتوانی در مقابله با نیروهای محافظه‌کار بوده است. در این دیدگاه، انقلاب‌های نافرجام نه نتیجه یک استراتژی حساب‌شده، بلکه محصولی از عوامل داخلی و خارجی هستند که توانایی جنبش‌ها را برای ایجاد تغییرات بنیادین محدود کرده‌اند.

به عبارت دیگر، در حالی که گارتن‌اش به عوامل خارجی و استراتژیک بیشتر توجه می‌کند، بیات بر اهمیت عوامل داخلی و ساختاری در موفقیت یا شکست انقلاب‌ها تأکید دارد. این تفاوت در تحلیل، به ما کمک می‌کند تا درک عمیق‌تری از چالش‌های پیش روی جنبش‌های انقلابی داشته باشیم و راهکارهای مناسب‌تری برای موفقیت آن‌ها ارائه دهیم.

آصف بیات، در نقد استفاده تیموتی گارتن‌اش از مفهوم «اصقلاب» برای توصیف تحولات اروپای شرقی، بر تفاوت‌های کاربرد این مفهوم در دو زمینه تأکید می‌کند. گارتن‌اش از این مفهوم برای اشاره به تغییرات مسالمت‌آمیز و مذاکره‌ای در اروپای شرقی استفاده کرده است که در آن، قدرت به صورت نسبی و بدون خشونت منتقل شد.

در مقابل، بیات این مفهوم را در کتاب «انقلاب بدون انقلابیون» برای توصیف جنبش‌های معترضی چون بهار عربی به کار می‌برد که گرچه به تغییرات ساختاری منجر نشدند، اما توانستند رژیم‌ها را تحت فشار قرار داده و مطالبات اجتماعی را مطرح کنند. در

دیدگاه بیات، اصطلاح به معنای حرکت‌های اجتماعی است که لزوماً به دنبال تصاحب قدرت نیستند، بلکه هدفشان ایجاد تغییرات تدریجی و اصلاحی است. او این مفهوم را نه تنها برای بهار عربی، بلکه برای طیف گسترده‌ای از جنبش‌های معترض در سراسر جهان از جمله هائیتی، هنگ‌کنگ، بورکینافاسو و گامبیا نیز به کار می‌برد (Bayat, 2021: 6).

به‌طور خلاصه، در حالی که گارتن‌اش بر جنبه مسالمت‌آمیز و مذاکره‌ای اصطلاح تأکید دارد، بیات بیشتر بر جنبه‌های اجتماعی و مطالبه‌جویانه آن تمرکز می‌کند. این تفاوت در کاربرد مفهوم اصطلاح، نشان‌دهنده تفاوت در رویکرد دو اندیشمند به تحلیل تحولات سیاسی و اجتماعی است.

بیات در تبیین خود از اصطلاح معتقد است که این‌ها جنبش‌های انقلابی‌ای هستند که به جای تصرف قدرت برای برپایی یک نظم اجتماعی جدید، تصمیم به اعمال اصلاحات در نهادهای دولت‌های موجود از طریق خود آنها می‌گیرند. به بیانی دیگر، چنین می‌توان افزود که از وجه جنبش و بسیج توده‌ای، انقلابی محسوب می‌شوند ولی از نظر استراتژی و چشم‌انداز تغییر اصلاح‌طلب بودند (بیات، ۱۴۰۲: ۱۷۰). گویی در این معنا اصطلاح‌ها در صدد اصلاحاتی جدی در و به میانجی نهادهای حکومت موجودند و با پرهیز از خشونت و افراطی‌گری‌های انقلابی از دوره وحشت اجتناب می‌کنند. پیروزی اصطلاح به هوشمندی نهادها، اصناف، گروه‌ها در لحظات خاص‌اند در غیر این صورت بازگشت ضدانقلاب و قدرت‌گیری آن بسیار تصورپذیر است.

بیات در انقلاب بدون انقلابیون مدعی این بحث است که گذار از عصر ایدئولوژی‌ها و در زمانه نئولیبرالیسم بودن از رادیکالیسم فضای عمومی حرکت‌های اجتماعی کاسته است. و این عدم رادیکالیسم در حرکت‌های اجتماعی و حرکت‌های اصطلاحاً خشونت‌پرهیز را در پیوند با نیولیبرالیسم به ادراک می‌آورد. این پیوند میان گذار از عصر ایدئولوژی‌ها و ورود به دوره نیولیبرالیسم و نبود رادیکالیسم در حرکت‌های اجتماعی بدیهتاً پیوند سریعاً قابل انکاری نیست. اما به این بحث از وجوهای دیگری نیز می‌توان پرداخت.

بیات سه ویژگی برای مفهوم اصطلاح در نظر می‌گیرد و این را هم در نسبت مشخصی با خیزش‌های تونس و مصر مطرح می‌کند. یکی اینکه تقریباً هیچ درون‌داد اندیشگانی‌ای برای بیان چشم‌انداز انقلاب نداشتند و دوم اینکه پیشگامانی که راه‌اندازنده این خیزش و حرکت بودند در نسبت با هدایت تغییرات به درون نهادهای دولتی بی‌میل یا بی‌اعتنا بودند. سوم هم اینکه بسیاری از پیشگامان انقلاب به لحاظ مفهومی قلمرو اقتصاد را از سیاست

یعنی آن جنبه‌های نظم سیاسی که خواستار از میان برداشتن آن بودند، جدا کردند (بیات، ۱۴۰۲: ۱۷۰).

بیات در تحلیل خود، به اندازه کافی به نقش آگاهی، سازماندهی و رهبری در جنبش‌های اجتماعی توجه نمی‌کند. در حالی که این عوامل می‌توانند در تقویت عاملیت و هدایت آن به سمت اهداف مشخص، نقش بسیار مهمی ایفا کنند. با تاکید بیش از حد بر ساختارهای قدرت، به‌ویژه نئولیبرالیسم، بیات گویی فرودستان را موجوداتی منفعل و فاقد اراده معرفی می‌کند که صرفاً قربانیان بی‌چون و چرای نظام اقتصادی هستند. این رویکرد، اگرچه به اهمیت ساختارهای کلان اقتصادی-گفتمانی در شکل‌دهی به کنش‌های فردی و جمعی اشاره دارد، اما از در نظر گرفتن ظرفیت‌های آگاهانه و خلاقانه‌ی فرودستان در مقاومت و تغییر شرایط موجود غافل می‌ماند.

۱۳. نتیجه‌گیری

نظریه‌ی آصف بیات با تمرکز بر کنش‌های روزمره و مقاومت‌های پنهان، گامی مهم در جهت درک تحولات اجتماعی برداشته است. اما این نظریه کامل نیست و نیازمند نقد و بررسی دقیق‌تر است. یکی از مهم‌ترین انتقادات وارده بر این نظریه، مبهم بودن مفهوم عاملیت و تمرکز بیش از حد بر نقش ساختارهای نئولیبرالی در مهار عاملیت فرودستان است. برخلاف مدعای بیات در تاکید بر عاملیت فرودستان در بهار عربی قرائت و درک واضحی از عاملیت و جایگاه آن در پروبلماتیک نظری بیات وجود ندارد.

بیات تعریف دقیقی از مفهوم عاملیت ارائه نمی‌دهد و این ابهام در تحلیل دقیق‌تر کنش‌های اجتماعی ایجاد مشکل می‌کند. آیا هر کنشی را می‌توان واجد عاملیت تلقی کرد؟ یا اینکه عاملیت مستلزم آگاهی و هدفمندی خاصی است؟ این پرسش‌ها به وضوح نزد بیات پاسخ داده نشده‌اند. همچنین، بیات با تاکید بر قدرت فراگیر نئولیبرالیسم، گویی فرودستان را موجوداتی منفعل و فاقد اراده معرفی می‌کند و از اهتمام به ظرفیت‌های آگاهانه و خلاقانه‌ی آن‌ها در مقاومت غافل می‌ماند و در بیشتر موارد از ایشان قرائت واکنشی را به نمایش می‌گذارد. این رویکرد، اگرچه به اهمیت ساختارهای اجتماعی و اقتصادی در شکل‌دهی به کنش‌های فردی و جمعی اشاره دارد، اما از اهتمام به ظرفیت‌های آگاهانه و خلاقانه‌ی فرودستان در مقاومت و تغییر شرایط موجود ناکام می‌ماند.

تلاشی که بیات در *انقلاب بدون انقلابیون* کرده است، از وجهی فرافکنی چرایی امتناع انقلاب در برخی وضعیت‌ها است. به این معنی که بیات دشمن اصلی برای انقلابیون را چنان همه‌توان و قادر معرفی می‌کند که اساساً خود همین احصاء و معرفی امتناع ذاتی انقلاب در جغرافیایی خاص را تداعی و همراهی می‌کند. و می‌توان سخن بیات را چنین در نظر گرفت که انقلاب نمی‌شود مگر که بر سیاست‌های نئولیبرالی غلبه یافته شود.

به‌رغم مفهوم‌سازی‌های تجربی آصف بیات، وی به تنوع تجربه‌های متنوع تجدد در کشورهای مختلف توجه کافی نشان نمی‌دهد و تلاش می‌کند اساساً غالب تحولات این منطقه را در پیوند با مفهوم نئولیبرالیسم تحلیل کند. این در حالی است که خاورمیانه از تنوع بسیار زیادی برخوردار است و تعمیم یک الگو بر همه کشورهای این منطقه، می‌تواند به ساده‌سازی بیش از حد مسائل منجر شود.

بیات از طرفی قائل به نوعی و حدی از عاملیت در «اصقلاب» است و از طرفی دیگر به این که معترضان برنامه اقتصادی و ایدئولوژی نداشتند هم اذعان دارد. دقیقاً مشخص نیست که عاملیت این معترضان در چه سطحی و در کجا خود را نشان داده است؛ چرا که نه تلاش‌های ایشان واجد و متضمن ایده نو یا منسجمی در اقتصاد بوده است و نه ایدئولوژی سیاسی نسبتاً منسجمی داشتند تا ایشان را دارای تشکیلاتی حداقلی سازد.

برای دستیابی به اهداف سیاسی، سازماندهی و هماهنگی جمعی امری ضروری است. فرودستان شهری زمانی که فاقد ساختارهای سیاسی منسجم و برنامه‌ریزی شده هستند، نمی‌توانند از قدرت جمعی خود به نحو مطلوب استفاده کنند. رفتارهای تکانشی و پراکنده نیز به جای تقویت همبستگی اجتماعی، باعث تضعیف آن می‌شود و در نتیجه، امکان دستیابی به مطالبات مشترک را کاهش می‌دهد.

در مجموع، نظریه‌ی آصف بیات با وجود نقاط قوت، دارای محدودیت‌هایی نیز هست. تمرکز بیش از حد بر نقش سیاست روزمره، نادیده گرفتن ظرفیت‌های آگاهانه و خلاقانه‌ی فرودستان برای تقویت مشارکت و حس مسئولیت‌پذیری، تعریف مبهم از مفهوم عاملیت و تعمیم‌گرایی در تحلیل تحولات اجتماعی در خاورمیانه، از جمله مهم‌ترین انتقادات وارده بر این نظریه هستند. برای درک عمیق‌تر انقلاب‌ها، نیازمند رویکردی هستیم که هم به نقش کنشگران فردی و جمعی توجه داشته باشد و هم به نقش ساختارهای اجتماعی در شکل‌گیری و تحدید عاملیت. همچنین، باید به تنوع تاریخی و فرهنگی جوامع و نقش

هویت‌های جمعی در شکل‌گیری جنبش‌ها و تحولات اجتماعی-سیاسی توجه بیشتری شود.

کتاب‌نامه

- Althusser L. & Brewster B. (1979). *For Marx* (Verso). Verso.
- BAYAT, ASEF, *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021).
- Bayat, A. (2010). *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*
- Boyne, R. D. (1979). Breaks and Problematics. *Philosophy & Social Criticism*, 6(2), 204-225.
<https://doi.org/10.1177/019145377900600204>
- El_Aasar, Nihal, The Impossibility of Actual Politics, 13 April 2023, <https://www.theelephant.info/analysis/2023/04/13/the-impossibility-of-actual-politics/>
- Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Kelly, Mark G.E. (2018) Problematizing the problematic, *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities*, 23:2, 155-169.
- Koopman, Colin, 2013, *Genealogy as Critique*, Indiana University Press
- Lanz, S. (2017). Asef Bayat: *Leben als Politik*.
- Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring*, by Asef Bayat. Stanford, CA: Stanford University Press, 2017. 312 pp. US\$24.95. ISBN 9781503602588. **Reviewed by:** Arash Davari, *Whitman College, Walla Walla, WA, USA* DOI: 10.1177/0090591718771084
- Scott, James C. (1985). *Weapons of the Weak*. Yale University Press.
- Scott, James C. (1989) "Everyday Forms of Resistance", *Copenhagen Papers*, No. 4, pp. 33-62.
- Vinshagen, S., & Johansson, A. (2013). *Everyday Resistance* : Exploration of a Concept and its Theories.
- بیات، آصف (۱۴۰۲)، انقلاب بدون انقلابیون: معنابخشی به بهار عربی، ترجمه صادقی، علی‌رضا و آرت، رضا، تهران، شیرازه کتاب ما
- بیات، آصف (۱۴۰۱)، طبقه، سیاست و نظریه اجتماعی، ترجمه صفری، کیهان، تهران، شیرازه کتاب ما
- بیات، آصف (۱۳۹۳)، سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران، ترجمه نبوی چاشمی، اسدالله، تهران، شیرازه کتاب ما
- بیات، آصف (۱۳۹۰)، زندگی همچون سیاست: چگونه مردم عادی خاورمیانه را تغییر می‌دهند، ترجمه صادقی، فاطمه، نشر اینترنتی

عنصر عاملیت ... (مهدی پنجعلی پور کاکرودی و آریابرن محمدی قلعه تکی) ۴۹۵

حسنی، راضیه، و اخوان کاظمی، مسعود. (۱۳۹۹). ناجنبش زنان و تغییر در مناسبات اجتماعی در ایران.

جامعه پژوهی فرهنگی، ۱۱(۳)، ۸۸-۶۱. SID. <https://sid.ir/paper/1060964/fa>

بیات، آصف (۱۴۰۰)، کارگران و انقلاب ۵۷، ترجمه دارکش، محمد، تهران، شیرازه کتاب ما
سردارنیا، خلیل‌اله (۱۳۹۸)، واکاوی تحلیل طبقاتی از منظر نظریه‌های سیاست خیابان و خرده سیاست در
بستر جهانی شدن، دوفصلنامه مطالعات اقتصادسیاسی بین‌الملل، دوره دوم، شماره اول، بهار و تابستان
۱۳۹۸

زمانی، مهدی. (۱۳۹۱). نسبت «ارواح مهیمین» با «قلم اعلی» در عرفان ابن عربی و حکمت متعالیه.

عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)، ۹(۳۳)، ۲۴۳-۲۵۹. SID. <https://sid.ir/paper/191492/fa>

بارت، رولان، ۱۳۹۴، مرگ مولف، ترجمه فرزانه سجودی، مقاله‌ای در کتاب ساخت‌گرایی،
پساساخت‌گرایی و مطالعات ادبی، به کوشش فرزانه سجودی، انتشارات سوره مهر وابسته به حوزه
هنری

زندوکیلی، محمد حسن & درخشه، جلال. (۱۴۰۲). واکاوی نقش بسیج پوپولیستی در انقلاب اسلامی

ایران (بررسی دوره تاریخی ۱۳۵۷-۱۳۴۲) جستارهای سیاسی معاصر، ۱۴(۲)، ۳۰-۱.

doi: 10.30465/cps.2022.41180.3011

گارتون‌اش، تیموتی (۱۳۹۳)، فانوس جادو، ترجمه سالمی، فرزانه، تهران، نشر آگه

صفرزائی، سامان، سرگیجه انقلابی آصف بیات، ششم اردیبهشت هزار و چهارصد و دو، رونامه شرق،

[https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-](https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA)

[-D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-](https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA)

[-D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-](https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA)

[-D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-](https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA)

[-D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA](https://www.sharghdaily.com/%D8%A8%D8%AE%D8%B4-%D8%B1%D9%88%D8%B2%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-100/877241-%D8%B3%D8%B1%DA%AF%DB%8C%D8%AC-%D8%A7%D9%86%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D8%A2%D8%B5%D9%81-%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی